

Kalkınma ve Demokrasi İlişkisi Üzerine

Fikret Adaman
Duygu Avcı

1. Giriş

Bu yazı demokrasi ve kalkınma ilişkisinin iktisat disiplini içerisinde farklı bakış açılarından nasıl ele alındığını tartışmayı hedeflemektedir. Modernleşme anlatısı içerisinde hem demokrasi hem kalkınma çoğunlukla toplumsal değişimin hedefleri olarak ve birbirini besleyen süreçler oldukları kabulü ile karşımıza çıkıyor. Batı ülkelerinde modernleşme sürecinde demokrasi ve kalkınmanın birlikte yakalandığı ve dünyanın geri kalanının da Batı'nın izlediği tarihsel gelişim çizgisini takip etmesi gerektiği 20. yüzyılın hakim anlatısıydı. Ne var ki, 21. yüzyıla geldiğimizde bir yandan hem Batı ülkelerinde hem de “gelişmekte olan” dünyanın Türkiye, Brezilya, Filipinler gibi büyüyen ekonomilerinde yaşanan demokratik gerileme ya da otoriterleşme, modernleşme anlatısının düz-çizgisel ilerleme anlayışına yönelik sorgulamaları artırmıştır. Diğer yandan da, (“gelişmişler” de dahil olmak üzere) pek çok ülkede yoksulluk ısrarla devam ederken, eşitsizliğin giderek artması ve aşırı zenginliğin ortaya çıkması kapitalist kalkınmanın herkes için mümkün ve herkesin yararına olduğu iddiasına giderek daha koyu bir gölge düşürmektedir. Bu yazı, içinde bulunduğumuz tarihsel bağlamda önemi artan kalkınma ve demokrasi ilişkisi tartışmalarına iktisat disiplini içerisinden, farklı yaklaşımlara vurgu yaparak, katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Yazıda ilk olarak 18. yüzyıldan itibaren iktisat disiplini içerisinde ana-akım olarak yerleşen yaklaşımda kalkınmanın üretim-temelli zenginleşme üzerinden nasıl tanımlandığı ve 20. yüzyıl itibarıyla kişi başı gayri safi milli hasılanın ölçümüne nasıl indirgenir hale geldiğini tartışacağız. İkinci bölümde ana-akım iktisatta demokrasi ile kalkınma ilişkisinin nasıl ele alındığını ve bu ilişkide nedenselliğin hangi yönde kurulduğuna göre değişen açıklamaları tartışacağız. Bu çalışmalarda kalkınmanın ekonomik büyüme olarak kabul edildiğini vurguladıktan sonra, tam da bu kabulü sorgulayan Amartya Sen'in kalkınmayı insanların “yapabilme” ve “olabilme” özgürlükleri üzerinden nasıl yeniden tanımladığını ve bunun uluslararası politika alanındaki yansımalarını değerlendireceğiz. Sen'in iktisat disiplini ve uluslararası politika alanında kalkınma anlayışına getirdiği bu açılımın, çok önemli ve değerli olmakla birlikte, Sen'in tarif ettiği biçimiyle kalkınmanın gerçekleşmesini engelleyen ekonomik, politik ve toplumsal süreçleri anlamakta neden yetersiz kaldığını tartışacağız. Bu eleştiri bizi bir sonraki bölümdeki, hakim piyasa ekonomisinin yapısal dinamiklerini merkeze alacak şekilde yürüttüğümüz demokrasi-kalkınma ilişkisi tartışmasına götürecektir. Bu bölümde Karl Polanyi'nin kapitalist piyasa ekonomisi eleştirisinden yola çıkarak, üretim kapasitesindeki değişikliklerin üretim araçlarının mülkiyetini ve kontrolünü elinde tutan dar bir toplumsal sınıf tarafından belirlendiği bir ekonomik sistemde gerçek demokrasinin kurulamayacağı savını ortaya koyacağız. Yazımızı, insanların kendi yaşamları—dolayısıyla yaşamlarını şekillendiren toplumsal koşullar—üzerinde söz sahibi olabilmeleri için artık sadece piyasanın aşırılıklarını dizginlemekle yetinemeyeceğimiz; bunun ötesine geçerek alternatif bir ekonomik sistemi farklı düzlem ve düzeylerde—iktisadi işletmeler, yerel karar alma mekanizmaları, ulusal makroekonomik politikalar, uluslararası düzenlemeler vb.—inşa etmeye odaklanmamız gerektiği çağrısıyla sonlandıracağız.

2. Ana-akım iktisadın gözünden kalkınma kavramı

Dani Rodrik'in de vurguladığı gibi (Rodrik, 2008), ana-akım iktisat disiplini içerisinde kalkınma çalışmaları günümüzde makro-kalkınma ve mikro-kalkınma şeklinde ikiye bölünmüş durumdadır ve temelde “azgelişmiş”lerin “gelişmişleri” yakalaması sorunsalıyla ilgilenmektedir. Elbet burada gelişmişliğin ve kalkınmanın ne olduğu ve dolayısıyla kalkınma patikasının nasıl tanımlanması gerektiği çok önemlidir. Bu tanım, makro düzeyde; başta yatırım/üretim olmak üzere, dış ticaret, finans ve diğer makro iktisat politikalarının tasarlanması ve uygulanması süreçlerine karşılık gelmektedir. Mikro düzeyde ise; eğitim, sağlık, yoksulluğun azaltılması gibi sosyal politikaları—tekil projeler bağlamında—ifade etmektedir. Makro yaklaşım, ülkenin zenginleşmesine koşul olarak başta yoksulluk olmak üzere ekonomik sorunların çözüleceğine inanırken, mikro yaklaşım ekonomik sorunların çözümünü daha doğrudan yöntemlerle ve tekil projeler bağlamında aramaktadır—yoksulluğun çözümünü spesifik projeler bağlamında düşük-gelirli kesimin beşeri sermayesinin artırılmasında ve bu kesime iş imkânlarının yaratılmasında bulmaktadır örneğin. Buradan hareketle de, üretim-temelli olmayan bir zenginleşmenin ana-akım açısından fazla bir karşılığı olduğu söylenemez: Petrol zengini bir ülkenin zenginliğine rağmen gelişmişler kategorisine iç huzuruyla konmamasının arkasında yatan da budur. Benzer şekilde, büyümenin özellikle 1990'lardan bu yana sıcak para çektiği halde bunu üretkenlik artışına dönüştüremeyen ekonomilerde olduğu gibi, büyümenin üretkenlik artışı getirmeyen borçlanmayla sağlanmasını da ana-akım iktisat uzun dönemde sürdürülebilir bulmaz. Hemen eklemek isteriz ki, özellikle son yirmi yıldır zenginleşmenin aynı zamanda doğayla da (elden geldiğince) uyumlu olması gerektiğine dair (“sürdürülebilir kalkınma” kavramıyla ifade edilen) bir vurgu yapılagelmektedir.

Kalkınma kavramının tarihsel kökenleri, kapitalizminin gelişmesi bağlamında 19. Yüzyıl Avrupası'nda yaşanan sanayi devriminin yıkıcı etkilerini ve bunların toplumsal düzen için teşkil ettiği riskleri kontrol edebilmek amacıyla devlet eliyle yapılan—bugün için sosyal politika olarak tanımlayabileceğimiz—uygulamalara ve Avrupalı devletlerin sömürgeciliği gerekçelendirmek ve meşrulaştırmak için kullandıkları, sömürge yönetimlerinin sömürgeleştirdikleri toplumların “ilerleme”sini, “uygarlaşma”sını sağladığı yönlü ideolojilere kadar uzanmaktadır (Cowen ve Shenton, 1996). Bununla birlikte, hem sosyal bilimler içerisinde—kalkınma çalışmaları alanını teşkil etmek üzere—hem de uluslararası kurumlar ve ulus-devletlerin söylem ve uygulamaları bağlamında kalkınma kavramının hegemonik konuma gelmesi İkinci Dünya Savaşı sonrasında olmuştur. Kalkınma kavramıyla bu dönemde bir yandan savaş sırasında yıkılmış Avrupa'nın yeniden inşasına (Marshall yardımlarının da katkısıyla) vurgu yapılırken, diğer yandan zengin olmayan (çoğu Asya, Afrika ve Güney Amerika kıtasındaki) ülkelerin ekonomik anlamda zenginleşmelerinin patikaları tartışılmaktaydı. Nitekim, “Üçüncü Dünya” ülkeleri olarak adlandırılacak olan bu ülkelerde iktisadi yapının dönüşümü, kapitalizmin sosyalizmin yayılması tehlikesi ile karşı karşıya olduğu Soğuk Savaş koşullarında, ABD'nin kapitalist dünyanın liderliği rolünü üstlendiği ve Asya ve Afrika ülkelerinin, 19. yüzyıl başında bağımsızlıklarını kazanan Güney Amerika ülkelerinden yaklaşık bir yüzyıl sonra, sömürgecilik karşıtı mücadelelerle bağımsızlıklarını kazandığı bir dönemde kalkınmanın temel sorunsalı haline gelmiştir.

Söz konusu dönüşüm, iktisat bilimi içerisinde esasen gelişmiş kapitalist ülkelerin zenginleşme sürecinin Üçüncü Dünya ülkelerinde nasıl *tekrar edilebileceği* üzerinden tartışılmıştır. Dikkat edilirse, buradaki vurgu zenginleşmenin bizatihi kendisinedir. Ulusların nasıl zenginleştiği iktisat biliminin doğuşuna kaynaklık eden sorudur. Aristo, Plato gibi Antik Yunan'daki birkaç filozofun

iktisadi hayata ilişkin sorgulamalarını bir kenara koyacak olursak, iktisat biliminin ortaya çıkışı ulus-devletlerin ortaya çıkmasıyla olmuştur. Bir ulus-devletin başarısına, gelişmesine dair ilk kapsamlı tanım, Adam Smith tarafından yapılmış ve Smith üretim-kaynaklı zenginliğin ulusların şiarı olması gerektiğini vurgulamıştı. Smith öncesi dönemde merkantilistlerin savunageldiği düstur, ulus-devletlerin elindeki altın/gümüş miktarını ençoklayıcı politikalar izlemeleri doğrultusunda—gerektiğinde güçsüz ülkelerin/toplulukların madenlerini *zorla* ele geçirerek. Smith, pek de anlamlı bir başlık koyduğu kitabında (*Ulusların Zenginliği*), ulusların zenginliğini üretim üzerinden tanımlamakta ve yükselmekte olan burjuvazinin üretim-kaynaklı zenginliği daha da yukarılara taşıyabileceğinin savunusunu yapmaktaydı (Smith, 2006 [1776]). Feodal İngiltere'nin kapitalistleşmesi sürecini Smith bir gelişme hamlesi olarak okumuştur diyebiliriz: Smith için hem ulusları geliştirecek hem de bireylerin refahını artıracak olan koşullar teknolojik gelişme, enerji üretimi, başta tekstil olmak üzere sanayi çıktısının artması, tren yollarının inşası—ezcümle daha fazla üretim—ile sağlanabilirdi ancak! Artık amaç altın/gümüş stoklarını artırmak değil, üretim-kaynaklı zenginliği büyütme olmalıydı. Smith ve onu takip eden David Ricardo ve John Stuart Mill gibi klasik iktisatçılar için özel mülkiyet, serbest ekonomi ve ticaret hem tarımda verimlilik artışının, hem de sanayileşmenin temeliydi. Elbet, üretim-kaynaklı zenginleşmenin, farklı kesimler arasında nasıl dağıtılacağı konusu tartışılmıyor değildi. Bu tartışmanın 19. yüzyıl ikinci yarısındaki tepe noktası Karl Marx'tır. Her ne kadar Marx emek sömürsü ve eşitsizliği kapitalizm çözümlemesinin odağına koymuş olsa da kapitalizmin getirdiği üretim güçlerindeki artışı çizgisel bir tarih anlayışı çerçevesinde ilerici olarak konumlandırmaktaydı.

19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan ve günümüz iktisadının ana akımını oluşturan (ve William Stanley Jevons ve Léon Walras gibi isimlerin öncülüğünde gelişmiş olan) marjinalist yaklaşımda vurgu her ne kadar kaynakların “verimli” kullanımına kaymışsa ve salt zenginlik yerine öznel (*subjective*) bir değerlendirme olan “fayda (*utility*)” analize dahil edilmişse de, Smith'in düsturundan vazgeçildiğini söylemek zordur. Zira, fayda son kertede kişinin (tüketicinin) bütçesiyle artmaktaydı ve daha fazla fayda daha fazla gelir, daha fazla gelir de artan üretime tekabül etmekteydi. Bu noktada belirtmekte yarar var ki, marjinalist akım başlangıçtaki analizlerinde statik bir dünya varsayımından hareket etmekte ve kaynaklar ile teknolojik düzey verili alındığında kaynak kullanımının verimliliğine odaklanmaktaydı. Ana-akım iktisat dinamik çalışmalara—büyüme modelleri bağlamında—ancak ilerleyen yıllarda yoğunlaşacaktı.

Ulusların zenginliği 18. ve 19. yüzyıllarda iktisat biliminin temel referans noktası haline gelmiş olmakla birlikte bu zenginliğin formal (ve analitik) bir tanımı bulunmamaktaydı—ta ki 1930'larda ünlü makro iktisatçı John Maynard Keynes'in ortaya çıkışına kadar. Bu gelişme öncesinde ulusların övünç kaynağı da üretilen demir-çelik, çimento gibi ürün miktarları, inşa edilen demiryolu uzunluğu (10. Yıl Marşı'nda geçen “Demir ağlarla ördük anayurdu dört baştan” mısraını hatırlayalım) ya da toplam elektrik üretimi gibi ölçülere dayanmaktaydı. İlginçtir, bu övünç kaynağı ölçümler sadece kapitalist ülkelerce kullanılmıyordu: 1917 Devrimi sonrası devlet mülkiyeti ve ekonomik planlama patikasını seçen Rusya'nın da “başarı” listesi çok farklı değildi. 1936'da *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Kuramı*'nı yayınlayan Keynes öncülüğünde modern makro-ekonominin ortaya çıkışıyla birlikte, ulusların zenginliğinin ölçütü olarak “Gayri Safi Milli Hasıla”nın (GSMH) kuramsal altyapısı sağlanmış ve akabinde ölçümün yapılabilmesinin metodolojik tartışmaları gerçekleştirilmiştir. GSMH, bir birimin (ki çoğu durumda bu bir ulus-devlete karşılık gelmektedir, ama kimi özel durumlarda birim dünyanın kendisi olabilir, bir kent olabilir, ulus-devlet bünyesinde bir alt bölge olabilir) belli bir zaman içerisinde (ki bu da bir tam

yıl olarak alınmaktadır çoğu durumda) ürettiği toplam mal ve hizmetlerin belli bir para birimi karşılığındaki değerinin toplamıdır. Buradaki hesaplamada iki yöntem uygulanmaktadır. İlki, harcamalar üzerinden hasılayı kestirmektir: bu yöntemde milli hasıla kişisel harcamalar, yatırım, kamu harcamaları ve net dış ticaret miktarının toplamı olarak hesap edilmektedir. İkinci yöntem ise gelirler üzerinden hasılayı kestirmektir: toplam ulusal gelir (ücretler, kira ve faiz gelirleri, şirket kârları), tüketim vergileri, taşınmaz malların yıpranma bedelleri ve net yurtdışı gelirlerin toplamı üzerinden sonuca ulaşılır (örneğin bkz. Bocutoğlu, 2021).

Bu gelişmeler ışığında İkinci Dünya Savaşı sonrasında Üçüncü Dünya ülkelerinin kalkınması GSMH üzerinden ölçülen ekonomik büyümenin sağlanmasına indirgenmiştir (gelişmişlerin de gelişmişliklerini korumaları aynı şekilde GSMH'ya referansla yapılmaya devam etmiştir). Ulus-devletlerin iktisadi alandaki temel amacı ekonomik büyümeyi sağlayacak makro ekonomik politikaların uygulanması olarak tanımlanmış ve uygulanan politikaların başarısı (ya da başarısızlığı) kişi başı olarak hesaplanan GSMH'nın yıllık değişimi (hasıla, para değeri olarak ifade edildiğinden hesaplarda enflasyondan arınmanın yapılmış olması gereklidir) üzerinden değerlendirilir hale gelmiştir. Diğer bir deyişle, kişi başı geliri düşük ülkelerin bu gelirleri yükselttikleri ölçüde kalkınmakta oldukları kabul edilir olmuştur. Ana-akım iktisat disiplinindeki bu vurgunun büyük ölçüde günlük politikada da yansıma bulduğunu söyleyebiliriz (Akbulut ve Adaman, 2013).

GSMH (ve buradan hareketle hesaplanan büyüme rakamları) üretilen mal ve hizmetlerin niteliğini dikkate almaz ve bu üretimin toplum içerisinde hangi süreçler içerisinde üretildiğine (örneğin çalışma koşullarına, çalışanların sigortalı olup olmadığına), piyasada alınıp satılmayan mal ve hizmetlerin insan refahına katkısına ve/veya üretimin farklı kesimlere nasıl dağıtıldığına dair bir sorgulama yapmaz. Dolayısıyla, okul, hastane, silah, hapisane, otoyol ya da yazılım üretimi için niteliğinden tamamen bağımsız olarak hasıla muhasebesinin içinde yerlerini alırlar. Ayrıca, GSMH, insan refahına katkı sunmasına rağmen, piyasalarda alınıp satılmayan mal ve hizmetleri içermez. Özellikle vurgulamakta yarar var ki, hakim toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında büyük ölçüde kadınların yüklendiği hane-içi üretim ve bakım emeğinin—yemek yapmak, temizlik, çocuk, hasta ve yaşlı bakımı gibi hanelerin yeniden üretimi için elzem olan işlerin—değeri GSMH hesaplarında yer almaz. Keza, üretimin eşit mi eşitsiz mi dağıtılmış olduğu, yoksulluğun azaltılmasını sağlayıp sağlamadığı bu ölçümde bir karşılık bulmaz. Tüm bu nedenlerle kalkınmanın kişi başı hasılaya endekslenmesi ve bu rakamın yıllar içinde artıyor olmasının kalkınmaya karşılık geldiği savı, şüphesiz, eleştiriye çok açıktır. Bu ölçüm, kişi ve genelde toplum refahını yansıtmaktan aciz olmasına rağmen, kalkınmayla ilgili ana-akım iktisat çalışmalarında halen sıkça ve yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu bakımdan, Walt Rostow, Roy Harrod, Evsey Dömar ve sonraki yıllarda Paul Romer gibi iktisatçıların büyüme modellerinin (ya da sosyalist planlama tartışmalarındaki büyüme hedefli yaklaşımların) kalkınma literatüründe ağırlığı şaşırtıcı değildir (örneğin bkz. Özel, 2012; Ünsal, 2016).

Diğer taraftan, özellikle 2000'li yılların başından itibaren mikro-kalkınma çalışmalarının ana-akım iktisatta artmakta olduğunu görmekteyiz. Raghavendra Chattopadhyay, Esther Duflo, Abhijit Banerjee gibi iktisatçıların başını çektiği bu yaklaşımda tekil kalkınma projelerinin ileriki getirileri değerlendirilmekte ve kaynakların hangi alanlara tahsis edilmesi gerektiği mikro gözlüklerle analiz edilmektedir. Örneğin, kırsalda kadının karar alma mekanizmalarındaki yerinin güçlenmesi ya da çocuklarına aşı yaptırmaya koşulu ile parasal destek almaya hak kazanması ya da tarımsal üretimde

gübre kullanımının teşvik edilmesi gibi projelerle fayda-maliyet analizi sonucunda kaynakların kullanımında önceliklendirme yapılması hedeflenmektedir (Chattopadhyay ve Duflo, 2004; Banerjee vd., 2007; Duflo vd., 2009). Mikro-kalkınmada da değerlendirmeler parasal olarak yapıldığından ve sonuçta kamusal yatırımlarla (parasal anlamda) en yüksek geri dönüşün sağlanması hedeflendiğinden, ana-akım kalkınmanın mikro temelli yaklaşımlarında da ana hedef olarak makro temelli yaklaşımdan çok farklı bir vurgu olmadığını söyleyebiliriz.

3. Ana-akım iktisat açısından kalkınmanın belirleyicileri

Kalkınmanın ana-akım tarafından temelde kişi başı GSMH, yani büyüme rakamlarına indirgenmiş olduğunu vurguladık. Bu noktada takip eden soru, ekonomik büyümeyi temin ve tesis eden etmenlerin neler olduğunun teşhis edilmesidir. Bir grup ülkenin yüksek büyüme rakamları sayesinde gelişmiş ama diğerlerinin düşük rakamlar nedeniyle gelişmemiş olarak tanımlandığı bir dünyada, büyümenin arkasındaki etmenlerin bulunup çıkartılması iktisat bilimi açısından önemli bir görev olarak belirlemiştir. Büyümeyi (ve dolayısıyla kalkınmayı) tetikleyen birçok neden akla gelebilir şüphesiz: İklim, doğal kaynaklara erişim, turizm potansiyeli, ticaret ağının odağında olmak, kültürel farklar, yönetişimsel/kurumsal yapı vd. Bu bapta yapılmış ekonometrik çalışmalar, olası belirleyiciler içerisinde—elbet kimi istisnalar dışında—yönetişimsel/kurumsal yapıların uzun dönemli büyüme açısından belirleyici olduklarına işaret etmektedir (North, 2002 [1990]; Rodrik vd., 2004). Hal böyle olunca, yönetişimsel/kurumsal yapıların temel bir niteliği olan demokratik olma halinin önem kazanması ve demokrasi ile kalkınma arasındaki ilişkiye özel bir vurgu yapılması söz konusu olmuştur.

Ana-akım iktisat içinde demokrasi ile kalkınma arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara baktığımızda, kalkınmanın kişi başı milli gelirin artış hızı olarak dar kapsamlı, demokrasinin de liberal anlamda (seçimlerin düzgün yapılabilmesi, siyasi ve medeni haklar, basın özgürlüğü, başta özel mülkiyet hakkının korunmasını garantiye almak üzere hukukun üstünlüğü) tanımlandığını görüyoruz. Kalkınmayı kişi başına düşen hasılaya (ve bunun yıllar içindeki değişimine) göre ölçtüğümüzde, demokrasiyi de bir şekilde skalaya sokabildiğimizde, elimizde uzun yıllara ve geniş bir ülkeler listesine uzanan verimiz bulunacaktır. Peki, bu iki ölçüm arasındaki ilişki üzerine ne söylenebilir?

Yapılan çalışmalar demokrasi ile kişi başı gelir arasında kuvvetli bir korelasyon olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalar içinden 1820'den bu yana küresel refahın değişimine ilişkin OECD için hazırlanmış bir raporda (van Zanden vd., 2014), kişi başı gelir ile demokrasi arasındaki korelasyona bakılmıştır. Çalışma, demokratiklik seviyesini ölçmek için Polity2 endeksinden yararlanmaktadır: Söz konusu endeks seçimlerin ve siyasal katılımın açıklığı ve rekabetçiliği ile yönetme erki üzerinde kısıtların bulunup bulunmaması üzerinden siyasal rejimleri -10 (tam otokrasi) ile +10 (tam demokrasi) skalasında değerlendirmektedir. Bu endeks ile kişi başı gelir arasında 1870'ler sonrasında yüksek bir korelasyon (yıllar içinde 0.5-0.6 aralığında değişmektedir) olduğu anlaşılmıştır. Şüphesiz düzinelerce ülke özelindeki analizde ufak tefek sapmalar ortaya çıkmaktadır. Birkaç ülke, düşük demokrasiye rağmen yüksek büyüme yakalayabilmiştir ama bunların da önemli bir kesimi kişi başı geliri mal ve hizmet üretiminden *ziyade* doğal kaynaklar üzerinden (temelde petrol) elde eden ülkelere karşılık gelmektedir.

Böylesi bir korelasyonun varlığı elbette önemlidir; ama korelasyon, malûm, tek başına nedenselliğe dair bir şey söyleyemez. Dolayısıyla tartışma, demokrasinin mi kalkınmayı (kişi başı hasıla büyümesi anlamında) getirdiği, yoksa tam tersi gelişmiş bir ekonominin akabinde demokrasiyi mi doğurduğu sorusudur. Bu soruya iki şekilde de cevap verilmektedir ve bir sonraki bölüm bu cevaplara dairdir.

Demokrasi-kalkınma: nedenselliğin yönü

Nedenselliği *kalkınmadan demokrasiye* kuran açıklamaların en önemlilerinden biri Ronald Inglehart'ın (1977, 1997) materyalizm ve post-materyalizm dualizmi üzerine geliştirmiş olduğu kuramıdır. Inglehart'ın Abraham Maslow'un meşhur ihtiyaçların piramidi (1943) yaklaşımıyla paralellik içerisinde geliştirdiği yaklaşımına göre; toplumlar (ve bireyler) öncelikle maddi (materyal) olarak adlandırılan ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadırlar—barınma, ısınma, gıda, ulaşım, güvenli bir ortamın sağlanması gibi. Akabinde de post-materyal olarak adlandırılan değerlerin karşılanmasına sıra gelir. Kendini ifade etme, özerk yapılar oluşturma, ifade özgürlüğü, demokratik bir ortam oluşturma, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve doğanın korunması gibi hedefler önem kazanmaya başlar. Dolayısıyla, Inglehart'a göre, demokratik ortamların gelişmesi öncelikle üretim-temelli bir zenginliğin—ki bu temelde endüstrileşme sürecinde ilerlemiş olmak anlamına gelmektedir—sağlanmasına bağlıdır. Materyal ihtiyaçlarını karşılamamanın rahatlığıyla ve bu ihtiyaçların karşılanmasına dair stresten arındıklarında toplumlar daha “rafine” ihtiyaçlar talep etmeye başlarlar ve ancak böylesi bir ortamda demokratik kültür ve demokratik kurumlar gelişir. Başka bir ifadeyle, Inglehart'a göre endüstriyel devrimini tamamlamış olan Batı ülkelerinin maddi ihtiyaçların stresinden özgürleşerek demokratik yapılara geçmeleri, toplumsal cinsiyete dair kurumsal yapıları oluşturmaları ve doğanın korunmasına yönelik çabalara girişmeleri şaşırıcı olmamalıdır. Görüldüğü gibi, burada demokrasi ve kalkınma arasındaki ilişkinin yönü ekonomik gelişmeden (kalkınmadan) demokrasiye doğrudur.

Tam ters bir yaklaşıma ise—yani *demokrasiden kalkınmaya* bir patikanın bulunduğu savı—iktisat bilimi içerisinde “yeni kurumsalcı” olarak tanımlanan Daron Acemoğlu ve arkadaşlarının çalışmaları örnek teşkil edebilir (Acemoğlu vd., 2004; Acemoğlu ve Robinson, 2013 [2012], 2020 [2019]; ana-akım iktisat içerisinde bu konuda yapılmış çalışmaların güncel bir analizi için, bkz. Colagrossi vd., 2020). Buradaki ana sav, üretim-temelli ekonomik zenginliğin oluşum koşullarının politik ortamın ne denli kapsayıcı ve içerici veya ne denli dar ve dışlayıcı olduğu ile ilişkili olduğudur. Politik gücün küçük bir grubun tekelinde olmasının (otoriter rejimlerde olduğu gibi) beraberinde “kötü” ekonomik kurumların ortaya çıkmasına ve birikim, yatırım, AR-GE çalışmalarına kaynak ayırma gibi alanlarda performans kayıplarının yaşanmasına neden olacağına vurgu yapılmaktadır. Bu yaklaşımda “iyi” ekonomik kurumlar, mülkiyet hakkının güvence altına alınması ve toplumun geniş bir kesiminin ekonomik kaynaklara görece eşit erişiminin bulunması üzerinden tanımlanmaktadır. İyi ekonomik kurumların ortaya çıkma ve yürürlükte kalma olasılığının, politik gücün küçük bir grubun tekeline geçmesini ve bu sayede sadece kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarını korumasını engelleyen; gücü toplumun doğal, fiziki ya da beşeri sermayeye yatırım yapma olanakları olan kesimlerine yayan “iyi” politik kurumların olduğu toplumlarda daha yüksek olduğu iddia edilmektedir. Doğrudan sömürülecek büyük kaynakların olmadığı, yerleşimcilerin nüfusun önemli bir kısmını teşkil ettiği Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi eski İngiliz sömürgelerinde uzun dönemde yüksek büyüme oranı yakalanırken, Avrupalı devletlerin altın, gümüş, şeker gibi kaynaklarını hızla sömürmeye odaklandıkları, yerli

halkların ya da köle olarak getirilen Afrikalı nüfusunun büyük olduğu Güney Amerika ve Karayipler gibi sömürge bölgelerinin uzun dönemli ekonomik büyüme sağlayamamış olmaları bu yaklaşımı doğrulayan tarihsel örnekler olarak sunulmaktadır.

Bu yaklaşımla ilgili vurgulanması gereken diğer bir nokta analizin dinamik bir perspektiften yapılmış olmasıdır. Analizin başlangıç noktası olarak, politik kurumlarda ifadesini bulan yasal politik güç ile temelde ekonomik kaynaklara dayanan fiili politik gücün belirlediği ekonomik kurumlar alınmaktadır. Ekonomik kurumlar da sadece büyüme performansını belirlemekle kalmaz, aynı zamanda büyümenin getirilerinin paylaşımını da belirler. Bu paylaşılan yeni ekonomik kaynaklar da takip eden dönemde fiili politik gücün belirleyicisi olur. Dolayısıyla, demokrasilerin güçlü olduğu—politik arenada kapsayıcılığın olduğu ve dışlamaların bulunmadığı—ortamlarda üretim-temelli zenginliğin oluşmasını getirecek ekonomik kurumların mevcudiyeti beklenmektedir. Netice itibariyle, kamusal erkin rekabetçi olduğu ve kimseyi dışlamadığı bir ortamda, özel mülkiyet ve piyasa temelli bir ekonomik sistemin “başarılı” olacağı savı güçlü bir şekilde savunulagelmektedir. Bu alandaki son dönem çalışmalar bu savın desteklenmesine yönelik ampirik çalışmalara yoğunlaşmıştır (örneğin bkz. Acemoğlu vd., 2019).

Yukarıda ifade edildiği gibi, veriler demokrasi ile gelişmişlik düzeyi (kişi başı GSMH büyüme hızı) arasındaki ilişkiyi işaret etmekte, ancak kuramsal çalışmalar nedensellik konusunda farklı duruşlar göstermektedir. Bu noktada iki eleştirel soru belirlemektedir. İlki, kalkınmayı, gelişmişliği üretim-temelli zenginlikle açıklamanın ne derece tercih edilir olduğudur. Kalkınmanın dar anlamda milli hasılanın büyüme hızına indirgenmesine yönelik eleştirilerin genel tartışmanın seyrini değiştirmiş olması beklenmelidir. İkinci soru ise zenginliğin olabilmesi için verili alınan özel mülkiyet ve piyasa varlığı dışındaki kurumsallıklara dayanan bir ekonomik sistemin bu zenginliğe ulaşır ulaşamayacağına ilişkindir. Planlama ve (ilintili bir şekilde) kamunun iktisadi hayata dahil olması üzerine yapılagelen tartışmalar ekonomik zenginliğin sadece özel mülkiyet ve piyasa ikilisi üzerinden tanımlanması gerekeceğine işaret etmektedir. Takip eden satırlarda bu iki tartışma hattını daha ayrıntılı irdelleyeceğiz.

4. Kalkınmayı büyüme rakamlarına indirgeMEmek

Büyüme odaklı kalkınma anlayışına iktisat disiplini içerisinde en güçlü ve kapsamlı eleştiriye Amartya Sen 1980’lerde getirmiştir. Sen’in geliştirdiği “yapabilirlik yaklaşımı”, kalkınmanın nasıl tanımlanması gerektiği sorusundan başlayarak, kalkınmanın önündeki engeller hakkında düşünmek için kendi içinde tutarlı bir çerçeve sunar. Bu yaklaşım, kalkınmayı “insanların yararlandığı gerçek özgürlükleri genişletme süreci” (Sen, 2004 [1996]: 17), yani “özgürlüğü ortadan kaldıran başlıca nedenlerin, zorbalığın, yoksulluğun, sistematik toplumsal yoksunlukla birlikte yetersiz iktisadi fırsatların, baskıcı devletlerin hoşgörüsüzlüğünün ya da aşırılıklarının yanı sıra kamusal hizmetlerdeki ihmalin ortadan kaldırılması” (Sen, 2004 [1996]: 18) olarak tanımlamıştır. Sen’in insanların toplumda neleri yapabildikleri ve ne olabildikleri üzerinden tanımladığı yapabilirlikler; yeterli gıdaya, sağlık hizmetlerine, eğitime erişim; toplumsal kararlara katılma; istihdam edilmenin insana sağladığı haysiyet ve özsaygı; ekonomik belirsizlik ve siyasi zorbalıktan azade ve güvende yaşama hissi gibi insan yaşamının farklı boyutlarını kapsar. Bu yaklaşımın merkezinde insanın hem iyi olma halinin, yani refahının, hem de kendini gerçekleştirmesinin öncelenmesi fikri vardır. Sen’e göre kişisel ya da ulusal gelirin artması ancak bireylerin yapabilirliklerini artırmanın araçlarından biri olabilir; fakat, asla tek başına yeterli

değildir. Gelir kadar “toplumsal ve iktisadi düzenlemelerin (örneğin sağlık ve eğitim hizmetlerinin) yanı sıra medeni ve siyasi haklar (örneğin, kamuyu ilgilendiren meseleleri tartışma ve denetime katılma) özgürlüğü” (Sen, 2004 [1996]: 18) gibi unsurlar da önemlidir. Bu açıdan, Sen, bireylerin haklarını ve kaynaklarını gerçek işlevlere dönüştürme kapasitesi sorusuyla ilgilenir.

Sen demokrasi ve kalkınma ilişkisine dair tartışmasına yoksul ülkelerde maddi ihtiyaçları karşılamanın medeni ve siyasi haklardan daha öncelikli olduğu görüşünü reddederek başlar. Sen’e göre siyasi ve medeni haklar üç açıdan kalkınma için önemlidir: Birincisi, siyasal ve toplumsal katılım temel yapabilirlikler arasındadır ve bu açıdan doğrudan kalkınmayı tanımlayan öğelerdendir; ikincisi, insanların maddi ihtiyaçlarına ilişkin taleplerini dile getirebilmelerini ve bunların kamusal kararlarda dikkate alınmasını sağladıkları ölçüde kalkınma için araçsal önemleri vardır; ve üçüncüsü, bizatihi maddi ihtiyaçların kavramsallaştırılmasında kurucu rol oynarlar (Sen, 2004 [1996]: 208). Sen’in sunduğu bu çerçeveden bakıldığında yukarıda bahsettiğimiz iktisattaki yeni kurumsalcı çalışmalar sadece ekonomik büyümeyi merkeze almış olmaları açısından değil, aynı zamanda demokrasinin *yalnızca* araçsal rolüne odaklanmış olmaları nedeniyle de kalkınma-demokrasi ilişkisini anlamakta yetersiz kalmaktadırlar.

Sen’in kalkınma anlayışı—yapabilirlik ve insanı gelişme yaklaşımı—uluslararası bağlamda, kalkınma politikalarının dönüşmesinde etkili olmuştur. Bu dönüşüm, yoksulluğun kalkınma politikalarında öncelenmesinde ve Birleşmiş Milletler’in 2000-2015 yılları için belirlediği “Binyıl Kalkınma Hedefleri” gibi gündemlerde ifadesini bulmuştur (Fukuda-Parr, 2011). Benzer şekilde, Sen’in yaklaşımı Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (*United Nations Development Programme*, UNDP) tarafından ülkelerin gelişmişlik düzeylerini kişi başı gelirin ötesinde farklı boyutları da içerecek şekilde karşılaştırmak üzere İnsani Gelişme Endeksi’nin (*Human Development Index*, İGE) kullanılmasına kaynaklık etmiştir. Bilindiği üzere İGE, maddi yaşam standardı ölçütü olarak satın alma pariteli kişi başı gelirin yanı sıra, uzun ve sağlıklı yaşamın ölçütü olarak doğumda yaşam beklentisi ve eğitim düzeyi ölçütü olarak da beklenen ve ortalama eğitim süresi ölçütlerinden oluşturulan birleşik bir endekstir. UNDP, 1990 yılından itibaren, her yıl yayınladığı İnsani Gelişme Raporlarında yapabilirlikler yaklaşımını sistematik olarak uygulamakta ve İGE’nin yanı sıra, insani gelişmenin diğer boyutları olarak istihdam, toplumsal cinsiyet eşitliği, eşitsizlik ve yoksulluk, uluslararası ticaret ve finans ve çevresel sürdürülebilirlik gibi verileri de ara-ara derlemektedir. Önemli bir husus, bu boyutların sadece araçsal bir açıdan değil hak temelli bir noktadan da değerlendirilmesidir. UNDP doğrudan bu raporlarda demokrasi ile ilgili bir veri sunmamakla birlikte, 2002 yılı raporu demokrasinin derinleşmesini konu edinmiş ve demokratik ve iyi yönetişimin insanı gelişmenin en temel gereklerinden biri olduğuna vurgu yapmıştır.

Demokrasiyi İGE’ye entegre eden güncel bir çalışma (Nygard ve Larsen, 2020) 2019 standart İGE verilerini ile demokrasi-katılmış İGE verilerini karşılaştırmaktadır. Demokrasi-katılmış İGE, standart İGE’yi oluşturan gelir-egitim-sağlık üçlemesine V-DEM Enstitüsünün geliştirdiği demokrasi endeksi dördüncü boyut olarak eklenerek hesaplanmıştır. V-DEM’in demokrasi endeksi beş başlıktan oluşmaktadır: seçim demokrasisi, hukukun üstünlüğü, halkın karar süreçlerine doğrudan katılım seviyesi, karar alma süreçlerinde müzakerelere imkân sağlanıp sağlanmadığı ile farklı grupların güç ve kaynaklara erişiminde eşitsizliklerin bulunup bulunmadığı. Karşılaştırma sonuçları standart İGE ile demokrasi-katılmış İGE arasında bazı

ülkeler için önemli farklar olduğunu göstermektedir. Özellikle petrol zengini olan ve demokratiklik anlamında sıkıntılı olduğu bilinen Körfez ülkelerindeki kayış dikkate değerdir: Birleşik Arap Emirlikleri'nin 31'den 128'e, Katar'ın 45'ten 142'ye ve Suudi Arabistan'ın 40'tan 169'a gerilediği görülmektedir. Buna karşılık, sıralamada Jamaica 101'den 51'e, Ghana 138'den 88'e ve Senegal 168'den 109'a çıkmaktadır. Standart İGE sıralamasında 54. sırada olan Türkiye ise demokrasi-katılımlı İGE sıralamasında 90. sıraya düşmektedir.

İGE'nin geliştirilmesi ve farklı boyutları da içeren yeni bir yaklaşımın oluşturulması ihtiyacı, Birleşmiş Milletler'de konuyla ilgili çalışmaların hız kazanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, uluslararası kalkınma politikalarına yön vermek üzere ve özellikle de ekolojik kaygıları içermek hedefiyle 2000-2015 yılları için, yukarıda bahsedilmiş olduğu üzere, “Binyıl Kalkınma Hedefleri” oluşturulmuş; akabinde de 2015-2030 “Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri” (SKH) belirlenmiştir. SKH'lerin hazırlanması yaklaşık üç yıl süren ve farklı paydaşların katılımını hedefleyen bir süreç sonunda gerçekleşmiştir. SKH'ler 17 başlıkta toplanmıştır. Bu hedefler incelendiğinde: İnsana yakışır iş imkânı yaratarak ekonomik büyümeyi temin etmek (ve bu amaçla teknolojinin gelişimini ön planda tutmak) başlığının yanı sıra, açlığa ve yoksulluğa odaklanılması ve ayrıca ekonomik eşitsizliklerin azaltılmasına vurgu yapılması; ekonomik büyümenin sosyal ve adalet boyutlarında değerlendirilmesinden yana bir pozisyon alındığına işaret etmektedir. İGE'de olduğu gibi, SKH'de de eğitim ve sağlık boyutları yer almaktadır; diğer bir ifadeyle, sosyal ve adalet vurgusuna ek olarak, eğitim ve sağlığın hizmet olarak sunulmasına ayrıca önem verilmiştir. İlintili bir başlık da temiz suya erişim ve sanitasyon hizmetlerinin kapsayıcılığı üzerinedir. Ekonomik eşitsizliklerin ötesinde toplumsal cinsiyetten kaynaklanan eşitsizlikler olabileceği kabulüyle, bu husus ayrı bir madde olarak SKH'de yer almaktadır. Ekoloji vurgusu ise birçok zaviyeden yapılmaktadır: karadaki ve sudaki yaşamın korunması, kentlerin doğa-dostu tasarlanması, üretim ve tüketim süreçlerinin ve enerji üretiminin yeşil bir hassasiyetle yeniden tasarlanması, iklim krizine karşı güçlü adımlar atılması. Belirlenen 17 SKH arasında 16.sı olan “Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar” doğrudan insan hakları, hukukun üstünlüğü, kurumların etkinliği, şeffaflık ve hesap verebilirlik, katılımcılık, basın özgürlüğü ve ayrımcılığın önlenmesine ilişkin hedefleri kapsamaktadır. Dolayısıyla, demokrasi ve özgürlüğün de artık doğrudan kalkınma tanımının içine dahil edilmesinden bahsetmekteyiz.

Sen'in kalkınmayı ekonomik büyümenin ötesinde yapabilirlikler temelinde yeniden tanımlaması ve toplumsal ve ekonomik kurumlar ile siyasi ve medeni hakların bireylerin yapabilme ve olabilme özgürlüklerinin genişletilmesindeki rolüne yaptığı vurgunun önemi açıktır. Bu patika boyunca ilerleyen Birleşmiş Milletler'in geliştirmiş olduğu SKH de kalkınma kavramının geçirmekte olduğu evreler dikkate alındığında önemli bir yer tutmaktadır. Diğer bir ifadeyle, kalkınmanın ekonomik büyüme bağlamında anlaşılmasının beraberinde getirdiği sorunların dile getirilmesinde, Sen-temelli bakışın varlığı önemlidir (örneğin bkz. Peet ve Hartwick, 2009). Ancak, gerek Sen'in gerek Birleşmiş Milletler'in yaklaşımlarında bireylerin (özellikle de Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşayanların) yapabilirliklerinin temin ve tesisinde hakim ekonomik ve politik eşitsizliklerin kalıcı etkilerinin yeterince değerlendirilmediği yollu eleştiriler bulunmaktadır. Daha açık olarak, Sen'in—ve bu yolda ilerleyen Birleşmiş Milletler'in—kapitalist sisteme içkin servet ve üretim-kaynaklarına erişimde eşitsizliğin, emek süreci ve piyasa ilişkilerindeki sömürünün ve doğa üzerindeki tahakkümün rolünü kavramsallaştırmadığı ifade edilmektedir (Bagchi, 2000; Akbulut vd., 2015).

İnsanların emek piyasası dahil piyasalarda değişim ilişkileri kurabilmelerini bir özgürlük olarak tarif eden Sen, bu değişim ilişkilerinin—örneğin küçük çiftçilerin aynı zamanda borç da aldıkları tüccarlarla ya da işçilerin yeniden üretimlerini sağlamak için bağımlı oldukları işverenlerle kurdukları ilişkiler—eşitsiz olduğu gerçeğini dikkate almamaktadır. Benzer şekilde, ne uluslararası iş bölümü bağlamında—pek çok yoksul ülkenin zengin ülkelere doğal kaynak ve hammadde ihraç edip, bu ülkelerden daha yüksek katma değerli ürünleri ithal etmek zorunda olmalarında ifade bulan— eşitsiz değişim ilişkilerinin, ne de 1980'ler sonrasında IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar aracılığıyla siyasi ve ekonomik güç kullanılarak dayatılan, devletlerin kamu hizmetlerinden ellerini çekmelerini salık veren neoliberal ideolojinin, Üçüncü Dünya ülkelerinde insani gelişime olumsuz etkileri Sen-temelli analizde yer almaktadır. Ekonomik ve toplumsal haklara ve fırsatlara erişimin eşit olmadığı kapitalist bir toplumda bireylerin yaşadıkları toplumla ilgili karar alma süreçlerine aktif ve eşit olarak katılamayacağı dikkate alınır, kapitalizm içinde gerçek katılımcı bir demokrasi tesis edilemeyeceği de açıktır. Bu nokta bizi tartışmak istediğimiz son kısma, yani katılımcı demokrasinin ancak post-kapitalist bir ekonomik tahayyülde gerçekleşebileceği savına, getirmektedir.

5. Demokrasi-kalkınma ilişkisine sistemik temelde yaklaşmak

Tartışmamız şu ana kadar kalkınma kavramının içinin nasıl doldurulduğuna/doldurulması gerektiğine dair bir çizgide ilerledi. Akademik camiada gelinen nokta, özetle, (bugünkü ve gelecekteki) sosyal ve ekolojik maliyetlerin bir kenara itildiği ve odağın kişi başı GSMH temelinde hesaplanan büyüme rakamlarına indirildiği bir kalkınmacılığın miadını fazlasıyla doldurduğu yönünde. Ancak, mevcut ekonomi politik realiteye baktığımızda, akademik dünyada geniş ölçüde kabul gören bu yaklaşımın güncel politikada fazla da yansımaları olmadığını görmekteyiz (Adaman ve Yeniev, 2021). Son yıllarda akademik camiada gözlemlenen kalkınmayı büyümeden ayırıştırma çabalarının politik ve gündelik hayata etkilerinin ne ölçüde görülebileceği ise son kertede tartışmanın içinde yaşanan neoliberal-kapitalist sistemi eleştirinin odağına alıp-almayacağıyla ilintilidir—bu da bizi yazımızda yeni bir sayfa açmaya itmektir.

Mevcut neoliberal-kapitalist sistem; piyasa mantığının yaşamın her alanına taşındığı, piyasalara yansımaları (sosyal ve ekolojik) maliyetlerin göz ardı edildiği, üretici aktörlerin temelde kâr-odaklı bakışla birbirleriyle ve toplumla ilişkilendikleri, tüketimin (çoğu zaman borç olarak) pompalandığı, yaşamın genel anlamda metalaştığı ve sermaye birikiminin (gerektiğinde mülksüzleştirme üzerinden) devam ettiği bir ortama karşılık gelmektedir (örneğin bkz. Adaman ve Akbulut, 2016). Böylesi bir sistemin kalkınmanın daha insan ve çevre merkezli bir patika üzerinden gerçekleşmesinde doğal olarak ciddi kısıtları/sınırları olacağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu noktada demokratik kurumların ve kültürün böylesi bir yapıda mevcudiyetinin ne ölçüde mümkün olabileceği sorunsalına yoğunlaşalım ve akabinde de alternatif bir ekonomik organizasyonun varlığında demokrasi-kalkınma ilişkisini değerlendirmeye alalım.

İktisat tarihçisi Karl Polanyi, kapitalizmin tahlilini yaparken—“çifte hareket” kavramını kullanarak—piyasa güçlerinin para, emek ve toprağı (daha geniş anlamda düşünürsek, doğal kaynakları) metalaştırarak genişleme temayülü içinde olduklarını ama diğer taraftan toplumun da kendini koruyacak tedbirleri almakta olduğunu vurgulamıştır (Polanyi, 2000 [1944]). Her şeyin metalaştığı, tüm ilişkilerin piyasa mantığı çerçevesinde kurgulandığı bir ortamda son kertede toplumsal yapının da çökmesi kaçınılmazdır noktasından hareketle, toplumun kendini koruması

Polanyi'ye göre çoğunlukla devlet mekanizması üzerinden olmaktadır (toplumsal güçlerin devlete olan talep ve baskıları sonucunda): asgari ücret uygulaması, maksimum çalışma saatlerinin insani bir boyuta çekilmesi, üretim birimlerindeki çalışma koşullarının sağlık ve iş güvenliği bağlamında iyileştirilmesi, vergiler yoluyla (sağlık ve eğitim gibi) kamu mallarının üretimi ve dağıtımının temin ve tesisi örneklerinde olduğu gibi. Aslında, toplumun kendini koruması, merkezi devlet mekanizması dışındaki alanlarda da yapılagelmektedir: yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları örneklerinde olduğu gibi (Adaman, 2017). İşte, demokrasi tam da bu noktada devreye girmektedir. Polanyi'ye göre kapitalist bir sistemde iki güç devrededir: bir yanda sadece ekonomik kurumları değil sosyal ve kültürel kurumları da hegemonyasına almak isteyen ve dolayısıyla sürekli bir genişleme eğiliminde olan piyasa mekanizması (ekonomik yaşamın toplumsal hayatı içine almaya çalışması), diğer yanda ise bu süreci kısıtlama ve kontrol altına alma eğiliminde olan toplumsal direnç (toplumsal hayatın ekonomik hayatı kapsamaya çalışması). Bu müdahalenin ne denli demokratik bağlamda, yani demokratik bir yönetim modeli mevcudiyetinde, ne denli ise otoriter bir çerçevede gerçekleştiği tarihten tarihe coğrafyadan coğrafyaya değişiklik göstermektedir. Somutlayacak olursak, 1930'larda kontrolsüz kapitalizme karşı toplumsal tepki Avrupa'da yükselen faşizm şeklinde oldu; ama Almanya'daki Nazi dönemi bunun en uç örneğini oluşturdu—ve temelde finans kapitalin günahlarının cezasını finans dünyasında tarihsel nedenlerle etkin olan Yahudilere yıkmakta beis görmedi. Müdahalelerin demokratik yollarla gerçekleşmesine güncel bir örnek olarak Yeşil Yeni Düzen tartışmaları verilebilir. Bir süredir içinden geçmekte olduğumuz çoklu krizlere—2007-2008 yıllarında küresel gıda ve finans krizleri, artan eşitsizliklerin ve kutuplaşmanın imlediği toplumsal kriz, başta iklim değişikliği olmak üzere derinleşen ekolojik kriz ve nihayet COVID-19 salgını—bütüncül bir çözüm olarak önerilen Yeşil Yeni Düzen (ve bağlantılı Adil Dönüşüm ve Yeşil Toparlanma) programları toplumsal karşı-hareketlerin demokratik mücadeleleri sayesinde ortaya çıkmıştır ve kısıtlı da olsa uygulamaya geçmeye başlamıştır.

Toplumsal müdahale ne denli demokratik yapılırsa yapılsın, Polanyi'nin kuramsal çerçevesini kabul edecek olursak, kapitalist bir ekonomik organizasyonda piyasaların hegemonik gücünden dolayı demokratik yönetişimin kaçınılmaz sınırları bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ekonominin ana eksenini oluşturan üretim kapasitesindeki değişikliklerin piyasa güçlerince belirlendiği bir yapı söz konusuysa, demokratik yapıların mevcudiyeti ancak ve ancak bu yapının çalışma koşullarını belirlemek ve piyasaların aşırı olumsuzluklarına karşı regülasyonlar oluşturmakla sınırlı kalmak durumundadır. Dolayısıyla da, piyasa mantığının ön plana geçtiği/geçirildiği mevcut neoliberal düzende demokrasilerin sınırlı olması kaçınılmazdır. Bu bağlamda kimi durumda neoliberal rejimlerin özellikle emek piyasası üzerinde tahakküm kurma ve olası memnuniyetsizlikleri bastırma amaçlı (popülist) otoriter süreçleri ittirmesi şaşırtıcı olmasa gerek. 2010'lu yıllardan sonra dünya genelinde yükselişe geçen otoriter yaklaşımların büyük bir rastlantıya karşılık gelmediği, bunun neoliberalizmin bir evresi olarak mütalaa edilmesinin daha uygun olduğu iddia edilebilir.

Ekonomik düzende liberalizmin mevcudiyetinin, yani ekonomi dünyasında isteyeninin istediğini yaptığı, yanlışların piyasa tarafından cezalandırıldığı, başarılı olanların ise yine piyasa tarafından ödüllendirildiği bir ortamın politik liberalizme karşılık geldiği ve bu anlamda ekonomik liberalizm ile demokrasi arasında çok kuvvetli bir bağ olduğunu iddia edenler olabilir. Bizim burada vurgulamak istediğimiz ise ekonomik liberalizmden demokrasiye atlamanın son derece sakıncalı olduğudur! Zira, unutmayalım ki, özel mülkiyetin piyasa sisteminde “özgürce” hareket etmesi

sonucunda, ekonominin gidişatının birbirinden bağımsız ve son kerte de kâr ençoklaması yapma motivasyonu olan birimlerin davranışları ile belirlenmesini söz konusudur. Evet, Smith’in dediği gibi, “görünmez bir el” sayesinde sistemin bağımsız hareketlerinin koordinasyonu sağlanacaktır ama bu koordinasyon kararlar alındıktan *sonra* gerçekleşecek ve kaçınılmaz bir kayıp yaşanacaktır. Önemli olan koordinasyonun *önceden* yapılabilmesidir. Diğer bir neden olarak, kapitalizmin ana şiarının sermaye birikimi olduğunu, bu sürecin özellikle neoliberalizm döneminde David Harvey’in (2015 [2005]) ifadesiyle “mülksüzleştirme” üzerinden ilerlediğini not etmekteyiz. Bu birikim sürecinin toplumsal maliyetlerinin yanı sıra ekolojik tahribatları artan bir hızda getirdiğini özellikle son 20 yılda hissetmeye başlamış durumdayız. Gelir ve servet dağılımı açısından dezavantajlı kesimlerin hayatta kalma savaşı verirken (bu kesimlerin büyük ölçüde prekaryalaştığı—yani güvencesizlik içinde yaşadığı—gerçeğini göz ardı etmeyelim) ekonomik liberalizmden ne şekilde “yararlandıkları” elbette önem arz eden bir sorudur. Ayrıca, emek sürecinde kategorilendirilmiş iş bölümlerinin mevcudiyetinin kapitalist-piyasa ilişkisinde devam edeceği gerçeğinden hareketle, bu işbölümünün birçok durumda yöneticiler ile işçiler arasında bir ayrıma karşılık geldiğini; ama bu ayrımın ötesinde, Fordist üretim süreçlerinde pek bir aşıkâr olduğu üzere, fonksiyonalist nedenle emek-işbölümünde kategorilendirmeye gidildiğini de not etmekteyiz (Adaman ve Akbulut, 2016). Bu iş bölümleri tanım gereği “alttakilerin” ekonomik kararların oluşturulmasında söz sahibi olamamalarını beraberinde getirir. Ama belki de en önemli husus, ekonomik liberalizmin, toplum olarak nasıl bir ekonomik organizasyon altında nereye gidileceğine toplum olarak karar verme patikasının tam karşısında konuşlanmış olduğu gerçeğidir.

Polanyi’ye geri dönecek olursak, toplumsal hayatın ekonomik hayatı içine alabilmesi—yani piyasa tahakkümünden arınmış bir ekonomik organizasyonun inşa edilebilmesi—ancak post-kapitalist bir yapıda mümkün olabilir. Üretim araçlarının özel mülkiyetin kâr güdülerinin araçları olmaktan kurtulduğu, ekonomik kararların koordinasyonunun önceden yapılabildiği, sermayenin ufak bir azınlığın elinde toplanmasının ortadan kalktığı ve en önemlisi ileriye yönelik ekonomik hayatın nereye, nasıl ilerlemesinin politik süreçlerle belirlendiği (yani insan-doğa-ekonomi ilişkisi nasıl çizilsin, çalışma koşulları ne olsun, hangi sektörler büyümeye devam etsin, hangileri küçülsün ve benzeri soruların cevaplarının politik bir süreçte oluştuğu) bir üretim ve yeniden üretim örgütlenmesi kurgulandığında, bu yapı içerisinde gerçek anlamda demokrasinin yeşermesi beklenir. Dolayısıyla burada kalkınmadan anlaşılan paradigmatik olarak farklı bir kavramdır: Bir yandan üretim ve tüketim birimlerinde özyönetim modelleri hayata geçirilebilir, diğer yandan gerek yerel gerek merkezi yönetim seviyelerinde toplumsal üretim ve yeniden üretimin kurgulanmasında demokratik ilkelerle hareket edilebilir. Bu tahayyül, demokrasiyi dört yılda bir merkezi/yerel hükümetlerin seçimine indirgemeyen, gerek bugünün gerek yarının ekonomik hayatını tartışabilen ve birlikte oluşturan bir kavrama dönüştürebilir.

6. Sonuç

Yazımızı şu iki noktaya vurgu yaparak bitirmek istiyoruz: Birincisi, uzun süredir, hem akademik çalışmalarda hem mevcut politika çerçevelerinde ve hem de toplumsal gündemde kalkınmanın ekonomik büyümeye indirgenemeyeceği, kalkınmanın toplumsal ve çevresel boyutlarının da olduğu söylemde kabul edilegelmektedir. Ancak, fiili duruma baktığımızda, ekonomik büyüme hâlâ bu önemli olduğu ifade edilen toplumsal ve çevresel amaçlar pahasına öncelenmektedir. Bizatihi ekonomik büyümenin beraberinde getirdiği kaynak tüketimi ve kirlilik nedeniyle arzulan toplumsal ve çevresel amaçlara ulaşmamızı tehdit ettiği gerçeği her gün daha da

netleşmektedir. Dolayısıyla, ekonomik büyümenin kendi başına bir toplumsal hedef olarak kabul edilmesinden vazgeçilmesi için düşünsel ve pratik çaba vermeye devam etmek önemlidir.

İkincisi, gerçek bir demokrasi insanların kendi yaşamları üzerinde ve, bunu mümkün kılmak üzere, yaşamlarını şekillendiren toplumsal koşullar üzerinde söz sahibi olabilmelerini gerektirir. Üretim ilişkilerinin nasıl örgütlendiği, yani nasıl bir ekonomik sistem içinde yaşadığımız, bu koşulların temel bir belirleyicisidir. Yukarıda da vurguladığımız gibi, üretimin nasıl örgütleneceğinin politik süreçlerle belirlenmesi ancak post-kapitalist bir sistemde mümkün olabilir. Bugün artık kapitalizmin çok boyutlu krizlerle karşı karşıya kaldığı ve bir değişimin/dönüşümün gerekli olduğu yaygın olarak kabul ediliyor. Asıl mesele ise bu dönüşümün hangi yönde olacağı: Kapitalizmi yamamaya yeniden üretmeye mi çalışacağız, yoksa toplumsal ilişkilerde köklü dönüşümleri hayata geçirmeye mi odaklanacağız? Bu soru sadece gelecekte ülkelerin ve toplumların nasıl bir kalkınma patikası izleyeceği ile ilgili değildir; aynı zamanda demokrasiyi nasıl tanımlayacağımız ve koşullarını nasıl inşa edeceğimizle de bağlantılıdır.

Teşekkür

Çalışmamıza değerli katkı sunan meslektaşlarımız Pınar Bedirhanoglu ve Menderes Çınar'a teşekkürlerimizi iletiriz.

Kaynakça

Acemoğlu, D. ve Robinson, J.A. (2020 [2019]) *Dar Koridor*, çeviri: Y. Taşkın, Doğan Yayıncılık, İstanbul.

Acemoğlu, D. ve Robinson, J.A. (2013 [2012]) *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, çeviri: F.R. Velioğlu, Doğan Yayıncılık, İstanbul.

Acemoğlu, D., Naidu, S., Restrepo, P. ve Robinson, J.A. (2019) “Democracy does Cause Growth”, *Journal of Political Economy*, 127(1): 47–100.

Acemoğlu, D., Johnson, S. ve Robinson, J.A. (2004) “Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth”, *NBER Working Paper* 10481.

Adaman, F. (2017) “Scaling in Polanyi—Reconsidering the Local in the Age of Neoliberalism”, *Partecipazione e Conflitto; The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 10(2): 589–612.

Adaman, F. ve Akbulut, B. (2016) “Alternatif Ekonomiler Üzerine Bir Ufuk Turu”, *Birikim*, 321: 31–38.

Adaman, F. ve Yeniev, G. (2021) “İklim Krizi ve Küçülme—Ekonomik Büyümeye Dur Demenin Zamanı”, *Bianet*, 22 Temmuz 2021.

Akbulut, B. ve Adaman, F. (2013) “Modernleşmenin Dayanılmaz Cazibesi: Büyüme Fetişizmi”, *Yeşil Gazete*, 13 Temmuz 2013.

Akbulut, B., Madra, Y.M. ve Adaman, F. (2015) “The Decimation and the Displacement of Development Economics”, *Development and Change*, 46(4): 733–61.

Bagchi, A.K. (2000) “Freedom and Development as End of Alienation”, *Economic and Political Weekly*, 35(50): 4408–20.

Banerjee, A.V., Cole, S., Duflo, E ve Linden, L. (2007) “Remedying Education: Evidence from Two Randomized Experiments in India”, *The Quarterly Journal of Economics*, 122(3): 1235–64.

Bocutoğlu, E. (2021) *Makro İktisat: Teoriler ve Politikalar*, Ekin Yayınevi, Bursa.

Chattopadhyay, R. ve Duflo, E. (2004) “Women as Policy Makers: Evidence from a Randomized Policy Experiment in India”, *Econometrica*, 72(5): 1409–43.

Colagrossi, M., Rossignoli, D. ve Maggioni, M.A. (2020) “Does Democracy Cause Growth? A Meta-analysis (of 2000 regressions)”, *European Journal of Political Economy*, 61.

Cowen, M.P. ve Shenton, R.W. (1996) *Doctrines of Development*, Routledge, Londra ve New York.

Duflo, E., Kremer, M. ve Robinson, J. (2009) “Nudging Farmers to Use Fertilizer: Theory and Experimental Evidence from Kenya”, *American Economic Review*, 101(6): 2350–90.

Fukuda-Parr, S. (2011) “Theory and Policy in International Development: Human Development and Capability Approach and the Millennium Development Goals”, *International Studies Review*, 13(1): 122–32.

Harvey, D. (2015 [2005]) *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çeviri: A. Onacak, Sel Yayıncılık, İstanbul

Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles in Western Publics*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

North, D. (2002 [1990]) *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, çeviren: G. Çağalı-Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Nygaard, H.M ve Larsen, V.B. (2020) “Which Countries Win (and Lose) When We Add Democracy to the Human Development Index”, *Prio Blogs*, Aralık 30. <https://blogs.prio.org/2020/12/which-countries-win-and-lose-when-we-add-democracy-to-the-human-development-index/>

Özel, H.A. (2012) “Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1): 63–72.

Peet, R. ve Hartwick, E. (2009) *Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives* (2. basım), The Guilford Press, New York ve Londra.

Polanyi, K. (2000 [1944]) *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çeviri: A. Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul.

Rodrik, D. (2008) “The New Development Economics: We Shall Experiment, but How Shall We Learn?”, *HKS Working Paper*, No. RWP08-055.

Rodrik, D., Subramanian, A. ve Trebbi, F. (2004) “Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development”, *Journal of Economic Growth*, 9(2): 131–65.

Sen, A. (2004 [1996]) *Özgürlükle Kalkınma*, çeviri: Y. Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Smith, A. (2006 [1776]) *Milletlerin Zenginliği*, çeviri: H. Derin, İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Ünsal, E.M. (2016) *İktisadi Büyüme* (2. Baskı), BB101 Yayınları, İstanbul.

Van Zanden, J.L., Baten, J., Mira d’Ercole, M., Rijpma, A., Smith, C. ve Timmer, M. (2014) *How Was Life?: Global Well-being since 1820*, OECD press.